

Léon Hanssen

Geschiedenis als wetenschap en als fabel

Een lezing van
Menno ter Braak

e i t
X
ctie

OP MAANDAG 9 MAART 1931 hield Menno ter Braak (1902-1940) voor de Sociëteit voor Cultureele Samenwerking te 's-Gravenhage een lezing 'Geschiedenis als wetenschap en als fabel'. De notities hiervoor, bewaard gebleven tussen Ter Braaks nagelaten papieren, bieden een hoogst interessante indruk van zijn geschiedtheoretische opvattingen. Ze bevatten in een elftal stellingen de theoretische verantwoording van Ter Braaks roemruchte opstel *Huizinga voor den afgrond* dat één jaar eerder, in 1930, was verschenen. Met hun nadruk op de rol van de persoon van de geschiedschrijver en op de betekenis van het heden voor de geschiedbeoefening hebben ze ook grote relevantie voor actuele discussies over de geschiedwetenschap. Deze aantekeningen zijn nooit eerder gezien en geanalyseerd en zijn ook in de Ter Braak-literatuur onbekend gebleven. Alvorens ze hier in transcriptie openbaar te maken, is het daarom zinvol een overzicht te geven van Ter Braaks opleiding en standpunten als historicus.

Ter Braak, student geschiedenis

Als geschiedenisstudent te Amsterdam interesseerde Ter Braak zich bijzonder voor de theoretische aspecten van het vak. Van de door Hajo Brugmans gegeven hoorcolleges 'Methode en kritiek' zijn in Ter Braaks nalatenschap enkele aantekenschriften bewaard gebleven. Brugmans' axioma luidde (Ter Braak heeft het in zijn collegedictaat onderstreept): 'Geschiedenis is de wetenschap, die de ontwikkeling der menschen als sociale individuen in causaal verband onderzoekt.' Onderzoeken de natuurwetenschappen hoe de objecten zijn en de filosofie hoe zij zich onderling verhouden, de historische methode onderzoekt

1 Voor zijn vriendelijke toestemming tot publicatie dank ik Krijn ter Braak, Muiderberg. De aantekeningen berusten bij de Ter Braak-collectie van het

Letterkundig Museum te 's-Gravenhage. Voor hun bereidwillige hulp ben ik drs. S.A.J. van Faassen en zijn medewerkers erkentelijk.

2 Cahier 'Brugmans Methode en kritiek' [I] ('s-Gravenhage, Letterkundig Museum [hierna: LM], Collectie M. ter Braak).

3 M. ter Braak, *Kaiser Otto III. Ideal und Praxis im fruehen Mittelalter*.

Proefschrift ter verkrijging van den graad van doctor in de letteren en wijsbegeerte

aan de universiteit van

Amsterdam. In het open-

baar te verdedigen op

Dinsdag 3 Juli 1928,

Amsterdam 1928. Vgl. P.F.

Schmitz, 'Afscheid van

Kaiser Otto III. De objecti-

viteit van Ter Braak', in: S.

van Faassen (red.), *Menno*

ter Braak. Een verzameling

artikelen, 's-Gravenhage

1978, 7-12; P. Leupen, 'Er

blijft een mens te zoeken'.

Menno ter Braak als

mediëvist', *Theoretische*

geschiedenis, 23 (1996) 1,

3-15; idem, ('Korte be-

sprekingen'), n.a.v. G.

Althoff, *Otto III.*, Darm-

stadt 1996, *Theoretische*

geschiedenis, 24 (1997) 4,

432-433; L. Hanssen, 'Hora

est. Schrijvers en proef-

schriften: Menno ter Braak',

De parelduiker, 4 (1999) 2,

37-45; idem, *Want alle*

verlies is winst. Menno ter

Braak, 1902-1940, deel 1:

(1902-1930) Amsterdam

2000, 385-393.

4 A. von Platen, 'Klaglied

Kaiser Otto des Dritten'

(1833), in: idem, *Werke. Band*

I. Lyrik, ed. K. Wölfel & J.

Link, München 1982, 22-24.

5 K. Lamprecht, *Deutsche*

Geschichte (Berlijn 1895) II,

hfdst. 3, 92.

6 M. ter Braak, *Kaiser Otto*

III., 27 (idem, *Verzameld*

werk, Amsterdam 1949 [Vw]

I, 414).

hoe de objecten geworden zijn. Als object van historisch onderzoek kunnen uitsluitend die daden in aanmerking komen 'die beteekenis hebben voor grootere sociale groepen'. Want: 'Alleen in de groep heeft de mensch beteekenis.' Het individu, hoe groot en krachtdadig ook, is als zodanig nog niets; zijn denkbeelden en handelingen hebben alleen historische waarde wanneer ze ook werkelijk betekenis hebben voor grotere sociale groepen en door de massa worden geabsorbeerd. Met dat voorbehoud was Ter Braak het niet eens en hij noteerde in tweede instantie, als eigen gedachte: 'De practijk is het ventje.'²

Proefschrift over Otto III

Op 3 juli 1928 promoveerde Ter Braak bij Hajo Brugmans cum laude op het proefschrift *Kaiser Otto III. Ideal und Praxis im fruehen Mittelalter*.³ Ter Braak wist af te rekenen met twee op dat moment dominerende visies op Otto III. Allereerst het romantisch-literaire beeld van de jong gestorven keizer, zoals dat op de spits was gedreven in de bekende ballade van de Duitse dichter graaf August von Platen. Daarin is Otto de onbegrepen figuur die aan zijn idealen ten gronde gaat en in eenzaamheid sterft in een vreemd land—Italië.⁴ De tweede visie op Otto III die Ter Braak aanvocht, was de Duits-nationalistische. De Duitse geschiedschrijvers die zich sedert de negentiende eeuw met Otto III en zijn tijd bezighielden, hadden zich voor het merendeel laten leiden door een 'onbewust darwinisme', waarin de idee van de eenheidsstaat als maatstaf van alles fungeerde. In de geschiedschrijving was het beeld verzezen van een pathologische fantast, een van de slechtste Duitse keizers, die Italië liefhad boven zijn vaderland. Er ontstond wat Ter Braak noemde een 'poëtische karikatuur', waarin Otto de belichaming werd van het noodlot van het Duitse volk, van de eeuwige 'Sehnsucht' van de Duitse ziel naar vreemde landen en zeden. Deze tragedie moest haar afsluiting vinden in een roemloze dood ver van de *Heimat*. Zelfs de positivistische historicus Karl Lamprecht bleef schatplichtig aan de nationaal-Duitse beeldvorming van Otto III en beoordeelde hem als de 'Euphorion des zehnten Jahrhunderts'.⁵ Ter Braak demonstreerde echter dat daarbij geen rekening werd gehouden met het nog nauwelijks ontwikkelde vaderlandsbegrip van Otto's tijd en met een wereldbeschouwing die werd beheerst door het augustinische ideaal van de universele godsstaat op aarde. Ter Braak ging terug tot de bronnen uit de tijd van Otto zelf en toonde aan dat de figuur van de keizer veel minder fantastisch, dat wil zeggen buiten zijn tijd staand, was dan gewoonlijk werd aangenomen. Geen verscheurde ziel, maar iemand met weloverwogen en met de tijdgeest strokende ideeën. Geen excentriekeling, maar een vorst die vanuit kosmopolitisch oogpunt de apotheose van het Duitse keizerdom vertegenwoordigde.⁶ Ter Braaks inzet was dus anti-nationalistisch en anti-romantisch en, zeker ook waar hij Otto wilde begrijpen uit zijn tijd zelf, zonder meer modern wetenschappelijk: 'man verkennt die ganze

7 Ibidem. Het is vanuit ditzelfde historisch-wetenschappelijke standpunt dat Ter Braak tot een principiële kritiek kwam op Henri Massis' *Défense de l'Occident*, Parijs 1927. De neiging van deze Franse thomistische denker om de geschiedenis te beoordelen aan de hand van een 'starre mythe' verwierp hij als 'onverantwoordelijk'. Vgl. M. ter Braak, "Verdediging van de Middeleeuwen", n.a.v. Henri Massis, *Défense de l'Occident*, Parijs 1927, *De stem*, 8 (1928) II, 552-560 (Vw I, 371-378).

8 M. ter Braak, 'Over het karakter van Keizer Otto III', handschrift, 6p. (LM), mogelijk een oriëntatie op de problematiek rond de middeleeuwse vorst ter voorbereiding van zijn onderzoek in Berlijn, januari-maart 1927.

9 M. ter Braak, *Kaiser Otto III*, 231 (Vw I, 557).

10 Over de receptie en waardering van Ter Braaks proefschrift: Leupen, "Er blijft een mens te zoeken", 6 e.v. Daar nog onvermeld gebleven besprekingen: A.L. P[oo]le in *English historical review* 45 (1930), 496-497; W[alth]er H[oltzmann], ('Nachrichten'), *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere Deutsche Geschichtskunde* 48 (1930), 194-195.

11 M. ter Braak aan D.A.M. Binnendijk, 28 januari 1927 (LM).

12 M. ter Braak, *Het carnaval der burgers. Een gelijkenis in gelijkenissen*, Rotterdam 1931², 236 (Vw I, 157).

Eigentümlichkeit einer Periode, wenn man sie wesentlich nach späteren Konsequenzen, nicht nach inneren Verhältnissen zu beurteilen versucht.⁷

Waar Ter Braak echter niet in slaagde, was een compleet en aanvaardbaar beeld van Otto III te scheppen—om hem als individu 'tot leven te wekken'. Hij kreeg geen zicht op het complexe beeld van diens persoonlijkheid. Daartoe lieten de bronnen hem in de steek: 'wat de tijdgenooten ons meedeelen, is niet van dien aard, dat het de psychologische reconstructie gemakkelijk maakt.'⁸ Dat van een 'biografie' in moderne zin geen sprake kon zijn, lag volgens Ter Braak voor de hand.⁹ De persoonsverbeelding waar hij naar verlangde was langs de weg van de wetenschap niet mogelijk. Hij zag zich daarom gedwongen de keizer en zijn tijd te duiden volgens de strenge concepten van een augustinische *Weltanschauung*, namelijk de wens tot herstel van de *Ecclesia Dei* enerzijds en de ascetisch-sombere kijk op het aardse imperium anderzijds. Maar in de kritiek op het proefschrift werd geconstateerd dat Ter Braak erg abstraherend en schematiserend te werk was gegaan.¹⁰ Aan het slot van zijn studie had Ter Braak zijn held nauwelijks 'levender' weten te maken. Hij eindigde ermee de keizer te schetsen als een tot depressiviteit neigende figuur in een somber tijdsgewricht (de millenniumwisseling): een persoonlijkheid die door zijn neiging tot ascese de absolute tegenstelling van keizer en kluizenaar belichaamde.

Ambivalentie ten opzichte van de geschiedwetenschap

Reeds tijdens zijn onderzoek voor het proefschrift te Berlijn had Ter Braak gemerkt dat hij voor Otto III geestdrift kon opbrengen als hij overdag in de Staatsbibliothek werkte, 'maar ben ik 's avonds weer uitgeweest, dan denk ik er niet meer aan. Ware wetenschapsindividuen zijn we niet!'¹¹ Eén keer wilde Ter Braak bewijzen dat hij het kunstje verstond, maar dan moest het ook voorbij zijn. De man van de wetenschap, zo meende hij, is een man van de oplossing.¹² Zelf begreep hij zich als een man van het raadsel en van de paradox, die innerlijke tegenstrijdigheid waarmee de rede zichzelf als het ware opblaast. Ter Braak geloofde te weinig aan het 'weten' in het algemeen om nog aan de wetenschap in het bijzonder te kunnen geloven. Het ongelijk van de wetenschap begon voor hem daar waar de hypothese van het weten zelf werd ondergraven. Vroeger, ten tijde van Erasmus, redeneerde hij, was de wetenschap geen vak, maar bracht zij verlossing van geborneerdheid. Zij had nog contact met het algemene publiek en schaamde zich niet voor een zekere mate van kunstzinnigheid. Vooral legde zij zich niet vast op het criterium van de objectiviteit. Thans was de wetenschap onbereikbaar geworden voor het lekendom waar zij ook nog eens met minachting op neerkeek, en vormde zij het permissiebiljet voor barbarij op elk ander gebied dan het specialisme dat zij toevallig bestreek. Zij bracht geen verlossing meer van geborneerdheid, maar bewees haar gebrek aan 'stijl' door zich te lenen voor valse

13 M. ter Braak, *Van oude en nieuwe christenen*, Rotterdam 1937, 104-106 (Vw III, 260-261).

14 M.t.B., 'Hooft als geschiedschrijver. Zijn verhouding tot Tacitus kritisch geïnterpreteerd', n.a.v. J.D.M. Cornelissen, *Hooft en Tacitus*, Nijmegen 1938, *Het vaderland*, 24 mei 1938 (niet in Vw).

15 M. ter Braak, 'Een keizer van den Staat Gods', *De stem*, 9 (1929) 2, 98-113 (Vw I, 613-626).

16 M. ter Braak, *Politicus zonder partij*, Rotterdam 1934, 64 (Vw III, 43-44).

schijn.¹³ Deze waarnemingen, door Ter Braak later uitgewerkt in zijn *Van oude en nieuwe christenen* (1937), deed hij reeds tijdens zijn verblijf te Berlijn:

Een groot deel van het wetenschappelijk 'bedrijf' bestaat uit het napraten van opinies, en het zal iedereen, die wel eens aan wetenschappelijk détail-onderzoek heeft gedaan, zijn opgevallen, dat door de 'overerving' van bloote opinies van grootvader op vader op zoon op kleinzoon de bedrieglijke illusie van objectieve, onaantastbare zekerheid ontstaat. Tot één onderzoeker, met wat meer belangstelling voor de oorspronkelijke bronnen, en wat minder respect voor de handboeken en encyclopedieën, zulk een aangeslibde zekerheidsbank plotseling weer laat wegspoelen door het water van zijn eigen visie (dit is geen mooi beeld, maar de lezer zal het wel aanvaarden, hoop ik).¹⁴

In de wetenschap lag voor Ter Braak geen toekomst. 'Er blijft een mens te zoeken', zo noemde hij een artikel voor het tijdschrift *De stem* waarin hij zijn bevindingen over Otto III samenvatte.¹⁵ Met die titel gaf hij tegelijk aan dat hij nog steeds op zoek was naar zichzelf. Maar ook dit wist hij positief te maken. 'Zich vergissen betekent ook zich trainen', zou hij deze episode later samenvatten in zijn *Politicus zonder partij*.¹⁶

Ter Braaks proefschrift ging vergezeld van zestien stellingen, waarvan er verscheidene niets met Otto III te maken hadden. De promovendus moest immers ook zijn kennis op het gebied van de Nederlandse taal- en letterkunde, de wijsbegeerte en kunstgeschiedenis etaleren, waar hij krachtens zijn doctoraal examen lesbevoegdheid in bezat. De eerste stelling vormt meteen een afscheid van het aloude ideaal van een objectieve wetenschap: iedere definitie van geschiedwetenschap moet 'uitgaan van een bijzondere relatie tusschen de historicus en zijn object'. Met andere woorden, alle historie is gekleurd door de persoon van haar beoefenaar.

De dubbelheid van Ter Braak inzake de wetenschap, komt tot uiting in de discussie die hij had geënceneerd rond de tiende stelling van zijn proefschrift: 'Uit de wijze, waarop Oswald Spengler in zijn *'Untergang des Abendlandes'* het woord 'tief' gebruikt (o.a. in zijn definitie van het begrip 'geschiedenis', I, p.10), is de ontoereikendheid van zijn morfologie der wereldgeschiedenis af te leiden.' De dubbelheid van Ter Braak zit hem in het feit dat hij Spengler verweet een hoogstpersoonlijke verhouding tot zijn stof te onderhouden, waar hijzelf dat in de eerste stelling nog als een axioma had bepleit. Spenglers houding tot de stof zou niet historisch, noch wijsgeerig, maar zuiver poëtisch zijn en Ter Braak demonstreerde dit aan de hand van het gebruik van het woordje 'tief' bij de schrijver van *Der Untergang des Abendlandes*. Het is bij uitstek een woord, argumenteerde Ter Braak, dat zich beroept op het gevoel, op de persoonlijke aanschouwing, maar dat verder geen verklaringswaarde bezit.

17 De teksten 'Zeër geachte defendens!' en 'Stelling X: betoog tegen opponens' (origineel: LM) zijn gepubliceerd in: A. Pos, 'Ter Braak en de ontoereikendheid van de geschiedfilosofie van Oswald Spengler', *Juffrouw Ida*, 9 (1983) 2, 16-31.

18 M.t.B., 'Oswald Spengler spreekt. Pruisisch gedisciplineerde fantasie', *Het vaderland*, 7 maart 1935 (Vw IV, 565-567).

19 M.t.B., 'Bij Spenglers dood. De aristocraat tegen de 'Catilinariërs'. De beteekenis der cultuur-morphologie', *Het vaderland*, 9 mei 1936 (Vw IV, 376-371).

20 Ter Braak, *Politicus zonder partij*, 286 (Vw III, 189); idem, *Van oude en nieuwe christenen*, 72-73 (Vw III, 239).

21 Aldus het motto van Novalis bij: Ter Braak, 'Een keizer van den Staat Gods'; vgl. Novalis, *Schriften*, ed. R. Samuel & P. Kluckhohn, 4 dln., Leipzig 1929, III, 292.

22 M. ter Braak, 'Huizinga voor de afgrond', n.a.v. J. Huizinga, *Cultuurhistorische verkenningen*, Haarlem 1929, *De stem*, 10 (1930) II, 822-839 (Vw I, 332-347).

23 M. ter Braak & E. du Perron, *Briefwisseling 1930-1940*, ed. H. van Galen Last, 4 dln., Amsterdam 1962-1967, I, 423.

24 Vgl. P. Geyl, 'Reacties op Ter Braak en Du Perron (1951)', in: idem, *Verzamelde opstellen*, ed. P. van Hees, 4 dln., Utrecht/Antwerpen 1978, IV, 235-277.

'Natuur moet men wetenschappelijk behandelen, over geschiedenis moet men dichten', had de centrale these van Spengler geluid. Dat ging Ter Braak te ver. Hier was de 'bijzondere relatie van de historicus en zijn object' door de Duitser al te exclusief genomen. Waar het op neer kwam was dat hij, aldus Ter Braak, de feiten 'volkomen willekeurig in dienst van zijn morphologie stelt'.¹⁷ Reeds spoedig na zijn lectuur van de *Untergang* had Ter Braak zodoende een principiële kritiek ontwikkeld op de 'Pruisische schoolmeester' en hij zou die nog eens beknopt formuleren toen Spengler in maart 1935 een lezing hield in de Leidse universiteit: 'Deze man is geen historicus. Hij wil de geschiedenis de wet voorschrijven, en waarlijk niet alleen de geschiedenis der toekomst; en daarvoor bestaat maar één middel; de fantasie, die gedisciplineerd is tot een methode.'¹⁸

Maar dubbel was Ter Braak wederom toen hij Spengler na diens overlijden in mei 1936 huldigde als schepper van een 'schitterend culturenpanorama', wiens 'originele conceptie' bewondering afdwingt en een krachtig tegengif vormde voor de versleten clichés over 'de' historische realiteit die wij tijdens onze opleiding hebben moeten leren.¹⁹ Van de andere kant zou Ter Braak de wetenschap blijven vereren waar zij door haar methodiek en soliditeit uitmuntte. Hij kon de streng onpersoonlijke stijl van de wetenschappelijke verhandeling waarderen en behield later altijd een heimwee ernaar.²⁰

Twee aanvallen op de historie

Ter Braaks proefschrift had hem, bij alle argwaan tegen de academische plichtplegingen die hij al had, niet geleverd wat hij stilzwijgend gehoopt had. Geschiedenis, wist hij nu, kan met het woord van Novalis alleen maar geschiedenis zijn als zij tegelijkertijd ook als een fabel verteld kan worden.²¹ Langs wetenschappelijke weg is het laatste geheim niet meer aan het dood-en-begraven-zijn te ontrukken, en juist omdat dit niet mogelijk is blijven de wetenschappers hun Sisyfus-arbeid onafgebroken voortzetten. Ter Braak begreep deze arbeid als een vorm van aanval waarvoor het verleden zich alleen maar verder terugtrekt.

Twee beruchte aanvallen ondernam Ter Braak in de daaropvolgende jaren zelf tegen de academische geschiedwetenschap. Allereerst zijn aanval op zijn oudoom Johan Huizinga in het essay 'Huizinga voor den afgrond' uit 1930,²² vervolgens zijn behandeling van de affaire rond het plagiaat van Colenbrander in het aan Willem van Oranje gewijde nummer van *De gids* van januari 1933. In een brief aan Du Perron betichtte hij de twee ontmaskeraars van Colenbrander, Pieter Geyl en P.N. van Eyck: 'Vuile concurrentie, anders niet!'²³ Ter Braak stond volledig aan de zijde van Colenbrander: 'Balthasar Gerards heeft den Prins veel meer kwaad gedaan.' Deze 'verachting' voor de geschiedenis zou Geyl Ter Braak nooit meer vergeven.²⁴ Nog bij het verschijnen van de eerste delen van diens *Verzamelde werk* in 1949-1950 hekelde hij 'de botte miskenning van de ernst van

25 P. Geyl aan G.J. Renier, 5 oktober 1950; geciteerd in: J. Tollebeek, 'Een ongemakkelijk heerschap. Geyl contra Ter Braak', in: idem, *De ijkmeesters. Opstellen over de geschiedschrijving in Nederland en België*, Amsterdam 1994, 203-214, 206.

26 Over de verhouding tussen Ter Braak en Huizinga, vgl. W.E. Krul, *Historicus tegen de tijd. Opstellen over leven en werk van J. Huizinga*, Groningen 1990, 264-287.

27 M.t.B., 'Huizinga's nieuwe boek', n.a.v. J. Huizinga, *De wetenschap der geschiedenis*, Haarlem 1937, *Het vaderland*, 8 november 1937 (niet in Vw); het citaat is gecorrigeerd aan de hand van de oorspronkelijke tekst: B. Fondane, *La conscience malheureuse*, Parijs 1936, 179.

28 J. Huizinga, *Verzamelde werken*, ed. L. Brummel, W.R. Juijnoll & Th.J.G. Locher, 9 dln., Haarlem 1948-1953, VII, 25.

29 J. Huizinga, *Verzamelde werken*, VII, 66. Over de toenmalige discussie in Nederland rond de vie romancée, vgl. J.M.J. Sicking, 'De vie romancée rond 1930. Een omstreden en problematisch genre', in: F.A.H. Berndsen & J.J.A. Mooij (red.), *Dit is de vreugd die langer duurt... Opstellen aangeboden aan prof.dr. W. Blok ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar in de Nederlandse letterkunde aan de Rijksuniversiteit te Groningen*, Groningen 1984, 85-103; M. van Gijselhart & Maarten Doude van

het vergrijp (plagiaat), de lichtvaardige verwerping van heel de wetenschap der geschiedenis, dat vind ik van het peil van stomme, lage borrelpraat'.²⁵

Ter Braaks hoofdbezwaar tegen Huizinga was dat deze had gecapituleerd voor de academische kritiek op zijn *Herfsttij der middeleeuwen* (1919) en, oog in oog met de door hemzelf gecreëerde afgrond, zich zou hebben afgekeerd van de verbeeldingswetenschap waarvan hij eerst zo'n sublieme proeve had gegeven.²⁶ Huizinga belichaamde zodoende de tragedie van de geschiedwetenschap. In een korte bespreking van *De wetenschap der geschiedenis* (1937)—niet opgenomen in zijn *Verzamelde werk*—herinnerde Ter Braak aan het beeld van zijn essay 'Huizinga voor den afgrond', waarvan hij de 'principieele bezwaren' kennelijk nog steeds doorslaggevend vond:

Huizinga geeft de veiligheid der geschiedenis prijs, om daarna op alle mogelijke manieren te trachten haar te herwinnen, teneinde het dreigende spook van het historisch scepticisme (anders gezegd, de tragedie der historische wetenschap) buiten de deur te houden, wat Benjamin Fondane, een leerling van Sjestof, in een zeer belangwekkend en in Nederland helaas geheel onbekend gebleven boek, 'La Conscience Malheureuse' (Parijs 1936), zegt over de wijze, waarop de Duitse filosoof Heidegger den 'afgrond' van Kierkegaard tracht te ontlopen, zou men ook kunnen laten gelden voor Huizinga: 'il n'a voulu nous montrer ces animaux si féroces que pour mieux nous faire voir leur docilité à sa cravache.'²⁷

Een van de principiële punten in 'Huizinga voor den afgrond' betrof Huizinga's bezwaren tegen het genre van de 'vie romancée', zoals geventileerd in zijn *Cultuurhistorische verkenningen* (1929). Reeds aan het begin van zijn academische loopbaan in 1905 had Huizinga er met klem voor gewaarschuwd dat de verbeeldingskracht niet zodanig mocht worden opgevoerd dat zij de grens van de historische fantasie zou overschrijden en tot kunstscheppende fantasie werd. Want in dat schadelijke geval 'kunnen er elementen in de voorstelling worden ingevoerd, die het beeld tot schade der historische waarheid zouden kunnen vervormen'.²⁸ Vooral in het genre van de 'historische belletrise' en met name de vie romancée bespeurde hij dit gevaar. Deze 'vies romancées' waren, zoals Huizinga signaleerde, in de jaren twintig tot een 'internationaal mode-genre' geworden.²⁹ Geconfronteerd met deze ontwikkeling begon de Leidse hoogleraar een kleine kruistocht tegen dit genre waarin hij zijn geliefde discipline door de 'concurrentie

Troostwijk, 'De historische eierdans. De 'vie romancée' ter discussie', *Skript, Historisch tijdschrift*, 10 (1988) 4, 202-212; A. van

der Zeijden, 'Tussen verbeelding en werkelijkheid. Enkele twintigste-eeuwse historici over historische fictie', in: A.

Blok, G. Steen & L. Wesseling (red.), *De historische roman*, Utrecht 1988, 70-90.

30 J. Huizinga, *Verzamelde werken*, VII, 57 e.v.

31 *Idem*, 158.

32 *Idem*, 65.

33 *Idem*, IV, 450, n.1.

34 M. ter Braak, 'Huizinga voor den afgrond', 109-110 (Vw I, 335-336). Vgl. L. Hanssen, *Huizinga en de troost van de geschiedenis. Verbeelding en rede*, Amsterdam 1996, 222, 241.

35 M. ter Braak, 'Huizinga voor den afgrond', 111 (Vw I, 337).

36 M. ter Braak, 'Een keizer voor den Staat Gods', 106, 109 (Vw I, 620, 623).

der literatuur' gedegradeerd zag tot 'aesthetiserende gevoelshistorie'.³⁰ Nog in *De wetenschap der geschiedenis* betitelde hij de vie romancée als 'geparfumeerde historie'.³¹ In breder perspectief beoordeelde hij het succes van het genre als een teken van de democratisering, ja plebeïsering van de cultuur, die naar zijn mening aristocratisch moest blijven wilde zij niet in barbaarij ten onder gaan. 'Een aristocratische cultuur', leerde hij in de *Cultuurhistorische verkenningen*, 'adverteert haar gevoel niet. In haar uitingsvormen blijft zij sober, gereserveerd. Haar algemeene houding is stoïsch. Om krachtig te zijn, wil en moet zij hard en onbewogen zijn, of althans de uitstorting van gevoel en gemoed slechts in stijlvolle vormen dulden.'³²

Toen Ter Braak in zijn beruchte essay de beeldspraak van de 'afgrond' gebruikte, verwees hij daarmee niet uitsluitend naar een fenomeen in Huizinga's persoonlijkheid, maar wilde hij een ontwikkeling in de moderne cultuur kenschetsen. In het aangehaalde citaat zag hij de sleutel niet alleen tot Huizinga's standpunt inzake de geschiedschrijving, maar ook tot diens betekenis als cultuurdrager. De auteur van *Herfsttij* voerde naar zijn mening een verloren gevecht. Huizinga was niet krachtig, hard en onbewogen, zoals het leek, maar juist bang: bang, omdat hij voor een onomkeerbare ontwikkeling in de cultuur terugdeinsde; bang, omdat hij als wetenschapper de concurrentie van de literatuur vreesde; bang, omdat hij de verbeelding verloochende ten gunste van het objectiviteitsideaal van een negentiende-eeuwse professorenhistorie waarvoor geen toekomst was weggelegd. Tekenend vond Ter Braak dat Huizinga (na de lectuur overigens van Spenglers *Der Untergang des Abendlandes*) zijn berouw had uitgesproken over de metaforische titel van zijn *Herfsttij der middeleeuwen*.³³ Ter Braak: 'Alsof één capabel lezer zou veronderstellen, dat Huizinga bij dezen titel aan vallende blaadjes en demi-saisons had gedacht!' Hij beschouwde dit als een afleidingsmanoeuvre: 'Nee, met dit woord 'herfsttij' heeft Huizinga zich blootgegeven; hij heeft wel degelijk dien herfstelijken droom van een ondergaand tijdperk gedroomd, hij heeft wel degelijk het dictaat laten liggen voor een gewaagde verbeelding, ook al maakt hij tegenover den kathedraker weer veel goed door naarstig te citeren.'³⁴ Over de vie romancée oordeelde Ter Braak dat zij de historische verbeelding niet alleen opnieuw mogelijk had gemaakt, maar ook haar onontkoombaarheid had aangetoond. Want de historische blik was zijns inziens alleen te rechtvaardigen 'als verbeelding van het verleden'.³⁵ Hij bedoelde daarmee dat 'de doode feitenreeksen' tot een 'levend organisme' gemaakt moeten worden in hun 'voor ons gansche realiteit'. Het verleden moet bewegen, moet 'opnieuw tegenwoordig zijn'.³⁶

In de loop van de jaren dertig zou Ter Braak zich echter steeds kritischer uitlaten over dezelfde vie romancée, die hij tegenover Huizinga nog zo principieel verdedigd had. In een brief aan Du Perron legde hij eind 1937 uit wat hem in het genre hinderde: 'de vermenging van het historische document met de eigen

37 *Briefwisseling 1930-1940* IV, 211. Overigens was het juist Du Perron (!) die in de toenmalige discussie over de vie romancée de kant van Huizinga koos; het erkennen van 'historische echtheid' getuigde zijns inziens van 'intellectueel geweten'. Vgl. E. du Perron, *Brieven*, ed. P. Deelen e.a., 9 dln., Amsterdam 1977-1990, VII, 151. Het is goed mogelijk dat Ter Braaks distantie ten opzichte van het genre gedeeltelijk een tegemoetkoming aan Du Perron was.

38 Vgl. M. ter Braak, 'Een nieuwe Rembrandt en een nieuwe Coen', n.a.v. Theun de Vries, *Rembrandt*, Arnhem 1931, en J. Slauerhoff, *Jan Pietersz. Coen*, Maastricht/Brussel 1931, *Forum*, 1 (1932) 2, 124-126 (niet in Vw); M. ter Braak, 'Deelen en geheel. De Nederlandsche geschiedenis in portretten. Uitbreiding van 'De Lage Landen bij de Zee'', n.a.v. J. & A. Romein, *Erfaters van onze beschaving. Gestalten uit zes eeuwen*, Amsterdam 1938, I, *Het vaderland*, 17 juli 1938 (Vw VII, 13-19); M.t.B., 'Het leven van Giorgione. Een historische roman der Schartens', n.a.v. C. & M. Scharten-Antink, *De groote Zorzi*, Amsterdam 1938, *Het vaderland*, 13 december 1938 (niet in Vw).

39 M. ter Braak, 'Erasmus en Luther. Historische en psychologische tegenstelling. Berekening van de 'vie romancée'', n.a.v. S. Zweig, *Triumph und Tragik des Erasmus von Rotter-*

'vinding' van den auteur. Misschien is dit echter mijn erfelijke belasting als historicus?'³⁷ Hij veroordeelde bij veel schrijvers van vies romancées de 'quasi-pogingen' om het individuele naar voren te brengen': quasi omdat zij met hun 'liflafje tusschen roman en geschiedenis in' niet verder kwamen dan een schilderachtige voorstelling van het verleden en omdat zij de psychologie van hun personages niet zodanig met de tijd wisten te verweven 'dat men in die psychologie gelooven kan'.³⁸ Hij ging zelfs een heel eind met Huizinga's aristocratische cultuuropvatting mee door de vie romancée als vulgair en als geschiedenis voor 'het volk' te kenschetsen. Maar, tekende hij bij die constatering met nauwelijks verholten spijt aan, we leven nu eenmaal 'in een tijd, die zich de weelde niet permitteeren kan het democratische en vulgaire te ontwijken of te minachten als het lagere'.³⁹ Met andere woorden, Ter Braak had het anders wel gedaan.

Sociëteit voor Cultureele Samenwerking

Ter Braaks geschiedopvatting bewoog zich zodoende tussen een wetenschappelijke en een literaire pool, tussen verantwoording en verbeelding. Toen hem door de Haagse Sociëteit voor Cultureele Samenwerking werd gevraagd een lezing te houden over de problematiek van de geschiedenis, koos hij dan ook de spanning tussen deze polen tot centraal thema. Uit de uitnodigingsbrief van de Sociëteit, geschreven door voorzitter Hector Rümke (1896-1961), een huisarts die Ter Braak in diens latere Haagse jaren van 1933 tot 1940 onder zijn patiënten mocht rekenen, blijkt dat het artikel 'Huizinga voor den afgrond' de directe aanleiding voor het verzoek tot de lezing vormde.⁴⁰

De Sociëteit voor Cultureele Samenwerking was officieel opgericht in mei 1929 met de bedoeling mensen te verenigen 'die tot de moeilijkst vereenigbare menschen behooren, n.l. menschen van vrijen geest, die hard werken en de

dam, Wenen 1934, S. Zweig, *Triomf en tragiek van Erasmus van Rotterdam*, vert. R.P. Sterkenburg, Maastricht/Brussel z.j., *Het vaderland*, 9 december 1934 (Vw V, 361-367). De passage in dit artikel over de vie romancée is door Ter Braak in wat kritischer vorm opgenomen in zijn *Mephistophelisch*, Maastricht z.j. [1938], 20-21. Tegenover Du Perron gaf hij in februari 1938 namelijk toe dat hij in zijn essay

'Huizinga voor den afgrond' aan de vie romancée 'nog te veel eer' had gegeven, 'maar dat was een 'perspectivische' vergissing, door Huizinga's conservatisme niet onaanzienlijk beïnvloed. In 'Mephistophelisch' heb ik dat punt nog even gecorrigeerd' (*Briefwisseling 1930-1940* IV, 259).

40 Vgl. H. Rümke, namens de Sociëteit voor Cultureele Samenwerking, aan Menno ter Braak, 8 december 1930,

waaruit: 'Het lezen van dit laatste [het artikel 'Huizinga voor den afgrond'—LH] is mij aanleiding geworden voor te stellen U te vragen over het daarin door U geentameerde probleem in ons midden te komen spreken op een onzer tweewekelijkschen zg. praat avonden. De sociëteits commissie heeft mij verzocht u dit verzoek te doen'. (Origineel: LM, B.802 B.2)

41 Vgl. E.C.J. Ketelaar & E.A. Ketelaar-de Vries Reilingh, *Intelligent engagement. Vijftig jaar Sociëteit voor Culturele Samenwerking 1929-1979*, met een bijdrage van Christiaan de Moor, 's-Gravenhage 1979; Gemeentearchief Den Haag, Archief van de Sociëteit voor Culturele Samenwerking, 1929-1975, inv.nr. 14.1, Sociëteit voor Culturele Samenwerking, *Uit vergane jaren en Ledenlijst 1929-1939*. Uit deze bronnen stammen ook de in de tekst opgenomen citaten.

42 *Het vaderland* en de *Haagsche courant* deden de volgende dag verslag van verscheidene verkeersongelukken.

imponderabilia van het cultuurleven niet missen kunnen en willen'.⁴¹ Het ging erom beoefenaren van kunsten en wetenschappen samen te brengen. De 'Culturele Club' zocht daarbij haar bestaansrecht, naast Pulchri Studio en de al sinds 1891 bestaande Haagsche Kunstkring, in het aanzetten van haar leden tot kritische positiebepaling: 'Critisch ten opzichte onzer ongebondenheid, waakzaam speurend naar wat ons waardevol voorkomt en merkwaardig in den breeden en heftigen stroom van het leven van heden'. De trefwoorden waren verontrusting en engagement. Verontrusting vanwege de ondergangstendenzen in de cultuur, die men als een gevolg zag van het gebrek aan kritische bezinning. Het engagement was minder politiek—al overheerste een socialistische sympathie—dan cultureel en maatschappelijk van aard: 'We waren eensgezind in wat we wilden: een nieuwe, betere maatschappij.' Tekenend is dat de mede-oprichter Hector Rümke in 1934 een 'SOS Intelligentia' opstelde als antwoord op het cultuurpessimisme en de dreiging van de massa's. Ter Braak was in datzelfde jaar lid geworden van de *Culclub*—spottend zo genoemd om de *highbrow* 'praatavonden' in de lokalen aan de Zeestraat. Zijn pogingen de Sociëteit tot een centrum van antifascistische actie om te vormen liepen op niets uit.

Tijdens de oorlog ging het archief van de Sociëteit verloren, zodat nadere gegevens omtrent Ter Braaks lezing ontbreken. Uit de uitnodigingsbrief blijkt alleen nog dat hij zich met een honorarium van f 25,- tevreden moest stellen. Aangezien er ook geen krantenverslagen werden gevonden, blijft het onduidelijk wie zich onder het publiek bevond en hoe groot dat was. Het lijstje van de andere oprichters van de Sociëteit geeft een goede indruk van het—vanwege het slechte weer en de spekgladde straten⁴² waarschijnlijk niet talrijke—gehoor dat men zich die avond van 9 maart 1931 aan de Zeestraat 57a te Den Haag moet voorstellen: de binnenhuisarchitect Cornelis van der Sluys (voorzitter van 1929 tot 1935), de van oorsprong Russische pianist Paul Frenkel, de in Boedapest geboren schilder en ontwerper Vilmos Huszár en de advocaat jhr. mr. W.F.C. van Lidth de Jeude. Een in dit rijtje niet genoemde, maar in het Sociëteitsleven heel belangrijke figuur was de architect H.P. Berlage. Doordat Ter Braak de belangrijkste opmerkingen uit het publiek heeft opgeschreven onder de aantekeningen voor zijn lezing, zal het toch mogelijk zijn de discussie enigszins te reconstrueren. Eerst volgt hieronder in transcriptie de tekst van Ter Braaks aantekeningen voor de lezing.

Geschiedenis als Wetenschap en als Fabel

9 Maart den Haag.

1 Geen overzicht, maar een standpunt. Geen citaten, maar een poging tot formulering.

2 De eenvoudigste geschiedenis, van iedereen. Het zich-herinneren, het besef, dat die herinnering van invloed was op het heden. Het mededeelen van die herinneringen aan anderen.

3 De aard der herinnering. Van flegmatische mededeeling via journalistiek tot pseudologia fantastica. Het belang voor de één vooral in verslag, voor de ander in aanschouwelijkheid.

4 Het feit. In alle gevallen iets anders dan b.v. in den roman. De man met herinnering en mededeeling daarvan houdt op één of andere wijze aan het werkelijk-gebeurd-zijn vast: het feit = historisch feit. Maar: het feit is ook niet zonder de persoon die zich het feit herinnert en het meedeelt. Het absolute feit kennen wij niet.

5 De geschiedenis is uit deze beide kanten van het menschelijk herinneren en mededeelen af te leiden. Zij heeft een spanning tusschen objectiviteit en subjectiviteit. Beide polen zijn onloochenbaar aanwezig; de charme v.d. geschiedenis juist deze spanning, die onoplosbaar blijkt, als men haar wil annexeren.

6 De annexatie der geschiedenis.

A door de wetenschap, die objectiviteit begeert. Nadruk op de voorwetenschappen: archiefstudie, palaeographie, archaeologie, oplossing v.h. feit in steeds meer feiten, controle van waar of onwaar (primitief). Het geschiedverhaal dan een getrouw (vervelend) of boeiend verslag, met de illusie van, 'dass es recht eigentlich so gewesen ist' (Ranke).⁴³ Kan theoretisch betwijfeld worden, practisch doet de wetenschappelijke hist. alsof (zijn belang).

B door de verbeelding (fabel). Onmiddellijk nadruk op de conceptie en de verwantschap met den verbeelder. Idee vooraf, de feiten bevestigen de conceptie; kunnen daarom overigens nog wel behoorlijk onderzocht zijn. De vie romancée. De auteur in den regel ook overtuigd, dat hij werkelijk het verleden ziet, maar niet om waar-onwaar, maar omdat hij het verleden zoo ontmoet heeft.

7 Dus: twee typen. Typen, want een scheiding is niet te trekken. Blok⁴⁴ uitgesproken A type, Ludwig,⁴⁵ Zweig⁴⁶ uitgesproken B type; maar b.v. Huizinga mengtype met overheerschend A, B inslagen; Otto Flake (Ulrich von Hutten),⁴⁷ mengtype iets meer B. Bovendien verschillend accent in werken (Huizinga in Herfsttij en Erasmus).

8 De strijd tusschen de typen. Een levensnoodzakelijkheid. A verwijt B oppervlakkig onderzoek, verwaarlozing voorwetenschap, litteraire conclusies. B verwijt A psychologisch cliché, overschatting van de waarde der feiten, doodmaken v.h. verleden. Beide natuurlijk betrekkelijk gelijk.

⁴³ Leopold von Ranke (1795-1886), Duits historicus.

⁴⁴ P.J. Blok (1855-1929), Nederlands historicus.

⁴⁵ Emil Ludwig (1881-1948), Duits-Zwitsers schrijver van vooral vies romances.

⁴⁶ Stefan Zweig (1881-1942), Oostenrijks schrijver.

⁴⁷ Otto Flake (1880-1963), Duits schrijver; Ulrich von Hutten, Berlijn 1929.

9 *Betrekkelijk gelijk.* Het probleem der geschiedenis is in den primitief-mathematischen zin onoplosbaar, even onoplosbaar als het leven door *formules*. Maar zooals men toch alleen door *formules* over het leven kan spreken, zoo kan men alleen door *feiten te schilderen* over de geschiedenis spreken. Het hangt van de *persoonlijkheid af, welke geschiedenis men schrijft*. Het hangt ook daarvan af, of men in de *waarheid van een beeld kan gelooven*. Type A heeft daarvoor noodig de zoo nauw mogelijke wetensch. begrenzing, type B de overtuigende gloed der verbeelding. Liegen geen v. beide! Immers door honderdmaal gezeefde feiten lost men geen atoom werkelijkheidsraadsel op, door de heftigste verbeelding kan men zijn werkelijkheid niet als de werkelijkheid aan x en y opdringen.

10 Maar: voor geschiedenis is geloof in het werkelijk dagewesene v.h. beeld noodzakelijk! Verschil met 2x2: want het is geen abstract-algemeene waarheid, maar subjectief geloof; verschil met roman: men gelooft in het werkelijk gebeurd zijn. Ook hier geen academische strijd, maar teruggaan tot eenvoudige mensch: de één gelooft door de feiten listig te compliceeren, de ander door suggestief te verbeelden (tegenover anderen, maar ook zichzelf). Niet (als in 19e eeuw) de historische waarheid als een soort spiegelbeeld, of zelfs niet als een 'résurrection' (Michelet), want deze waarheid is die der natuurwetenschap; maar de waarheid in onszelf, die het buiten-ons-zelf beheerscht. Alleen krachteloozen twijfelen aan zulk een waarheid.

11 De tragiek van *Huizinga*. Hij durft (*Cultuurhistorische Verkenningen*) de historische waarheid afhankelijk van onszelf niet aan, durft haar ook niet afwijzen. Vandaar onzekerheid van definities, scherp verzet tegen vie romancée. Concurrentie-gevaar; vrees, dat de nieuwe banen der geschiedenis de veiligheid zullen wegnemen.

Ter Braak voor de toverlantaarn (discussie)

48 Gerhardus Knuttel Wzn. (1889-1968), conservator bij de Dienst voor Kunsten en Wetenschappen van de gemeente Den Haag, 1941-1948 directeur van het Haags Gemeentemuseum.

De kunsthistoricus G. Knuttel Wzn.⁴⁸ opende de discussie door te wijzen op de 'waarde' van P.J. Blok op één belangrijk punt: 'Nuchtere materiaalverwerking'. Als ideaal zag Knuttel echter een historie die objectiviteit en verbeelding combineert, zonder vereenzijdiging naar één kant. Dat het mogelijk zou zijn de geschiedenis te schrijven volgens een conceptie vooraf—zoals naar het oordeel van Ter Braak de auteurs van de vie romancée deden—'bestaat niet' meende hij. 'Conceptie begint bij hetgeen men aan de traditie veranderen wil'.

Wie dit een vorm van annexatie wil noemen heeft gelijk, maar voor de wetenschap is het een kwestie van zelfbehoud. Ter Braaks laatste opmerking achtte Knuttel 'geheel juist'.

Kritische geluiden naar aanleiding van het betoog klonken er uit de mond van de journalist W.A. Kramers, redactiesecretaris van het literair maandblad *Den gulden winckel*.⁴⁹ In Ter Braaks neiging het historische feit aan de ene kant niets en aan de andere kant *alles* te noemen, bespeurde hij een vorm van hegelianisme. 'Dr t.B. voor de tooverlantaarn', staat er tussen de met potlood geschreven notities. Het 'inhollen' op de vie romancée leek Kramers een kwestie van persoonlijk accent. De 'grootte massa' is geen argument, staat er met verwijzing naar Emil Ludwigs beruchte boek *Juli 14* uit 1929, dat Ludwig op een hetze van Duitse nationaal-socialistische historici kwam te staan.⁵⁰ Wie spreekt er van 'juistere' vormen van geschiedbeoefening? Om de 'reconstructie' van de feiten gaat het, nu en altijd.

Naar het oordeel van Mr. E. Polak⁵¹ was het 'arrogant' te veronderstellen dat de geschiedwetenschap niet aan strikte voorwaarden zou moeten voldoen: 'Ook iedere andere wetenschap. Het gaat om de oplossing.' De schrijvers van de vies romancées vergeleek hij met windmolens: 'Huizinga waarschuwt de maatschappij, dat die mensen geen geschiedschrijvers zijn.' Dat iedere geschiedvisie slechts een betrekkelijk gelijk heeft, accepteerde Polak *nolens volens*, maar hij meende toch dat de moderne geschiedschrijving langzamerhand 'aan het ziekbed ontstegen' was. De pianist Frenkel⁵² vroeg zich daarop af of 'beide typen evenveel recht naast elkaar?' hebben. Diens collega de componist Robert de Roos⁵³ waarschuwde voor de vage overgangen: 'grens tusschen geschiedenis en niet-geschiedenis (intentie, accent)'. De verleiding van de vie romancée (het mooie boek) ligt in 'het opzijdrukken van feiten'. Men moet daarom altijd op dit ene bedacht zijn: *Was will der Autor?*

Evaluatie. De legitimatie-eis van het heden

Ter Braaks aantekeningen leveren een belangrijke nuancering van zijn geschiedopvatting, zoals bekend uit zijn polemische artikel *Huizinga voor den afgrond*. Hij blijkt de wetenschappelijke benadering van de geschiedenis à la Huizinga zeker niet per definitie af te wijzen, noch gaat zijn voorkeur eenzijdig uit naar een verdichte vorm van geschiedenis. Hij wijst de objectiviteit niet af, noch kiest hij uitsluitend voor een subjectieve aanpak. Het accent wordt door hem geheel ergens anders geplaatst, namelijk op het probleem van de legitimatie van het heden.

Of men de geschiedenis beschrijft op de manier van de wetenschap, of een geschiedenis op de manier van de fabel, hangt uitsluitend af van iemands persoonlijkheid. Beide benaderingen hebben hun waarheidsmoment, mits de overtuiging

49 Wijnand Adrianus Kramers (1893-1975), sedert 1929 redactiesecretaris van het literair maandblad *Den gulden winckel*.

50 De nationaal-socialistische hetze tegen Ludwig werd ingezet door: Niels Hansen, *Der Fall Emil Ludwig*, Oldenburg i.O. 1930; daarin wordt *Juli 14* als 'ein Ende' voorgesteld: 'Weiter kann man die Individualisierung der Geschichte nicht treiben; schlimmer nicht die Staatsidee, die geschichtliche Idee vernachlässigen'. Vgl. ook C. Gradmann, *Historische Belletristik. Populäre historische Biographien in der Weimarer Republik*, Frankfurt am Main/New York 1993.

51 Mr. Ernst Polak (1885-1940), maker van: *Amsterdammers. 45 tekeningen van Mr. Ernst Polak. Bijschriften van hier en ginder*. Met een inleiding van Cornelis Veth, Amsterdam 1919.

52 Paul Frenkel (1891-1975), pianist, sedert 1930 docent aan het conservatorium te Amsterdam waarvan hij in 1945 adjunct-directeur werd.

53 Robert de Roos (1907-1976), componist, later cultureel attaché aan de Nederlandse ambassade te Parijs; broer van Elisabeth (du Perron-)de Roos.

bestaat dat de beschreven geschiedenis ook werkelijk heeft plaatsgehad. Voor die overtuiging is één ding noodzakelijk: het geloof in de waarheid in onszelf. Een heden kan pas in zijn verleden geloven, ongeacht of dat gebeurt langs de weg van de wetenschap of van de fabel, indien ook het geloof hecht aan zichzelf. Er bestaat geen historische waarheid onafhankelijk van onszelf. Een heden dat worstelt met zichzelf, zal altijd worstelen met zijn verleden, op welke wijze het daar ook mee omgaat. Voor de actuele discussie over geschiedwetenschap heeft dit geen geringe impact. Aan de geschiedbeoefenaar wordt immers gevraagd, voor hij zich met het verleden inlaat, eerst zichzelf te legitimeren.